

Т.КОЖОМБЕРДИЕВДИН ПОЭЗИЯСЫНДАГЫ ТУУРАНДЫ СӨЗДӨРДҮН ТАБИЯТЫ

Аталган макалада акын Т.Кожомбердиевдин поэзиясында колдонулган тууранды сөздөр жөнүндө сөз болот. Мындан сырткары, тууранды сөздөрдүн көркөм чыгармадагы стилистикалык кызматы көрсөтүлдү.

Кыргыз тили тууранды сөздөргө өтө эле бай, алар оозеки тилде да кеңири колонулат; тилибизге кооздук, ачыктык, тактык киргизип, башка сөздөр сыяктуу өз ара пикир алышууда курулуш материалы болуп кызмат кылат

Тууранды сөздөр ар кандай нерселерден чыккан үндү, добушту туурап, алардын кыймыл-аракетин элестетип көрсөткөн сөздөр [5].

Кобур–собур сүйлөшкөндөрү... жазбай Сапарбайларга угулат. (Т. С.) Алда неме күрс кулап, бирөө чаңыргандай болду. (Ч. А.) Медеттин торсоң – торсоң чуркаганы бизди кубанычка бөлөдү.

Тууранды сөздөр көбүнчө көркөм адабиятта, публицистикалык чыгармаларда жана оозеки речте колдонулуп, элестүүлүктү, жандуулукту пайда кылат. Мына ушундан улам тилдин эмоциялык – экспрессивдүү каражатына кирет: *Така – така – така – так. Шака – шака – шака – шак. Качкын жолдон дегендей. Түтүн бур – бур, пипа – пип (Ж. Т.).*

Кыргыз тилинде тууранды сөздөр мааниси жана грамматикалык белгилерине карата эки чоң топко: табыш (же добуш) тууранды жана элес (же элестүү) тууранды сөз деп бөлүнүп каралат. Булардын өзгөчөлүгү, негизинен, угуп тууроо, же көрүнгөн элесин туюндуруу менен айырмаланат.

Табыш тууранды сөз адамдардын, айбандардын үндөрүн, алардын ар түрдүү кыймыл-аракетинен, жаратылыштагы ар кандай нерселердин өз ара кагылышууларынан ж.б. келип чыккан түрдүү үндөрдү, добуштарды билгизет: *чыйк, чыйп, чайк, тарс, каң, даң, как, чак, шак – шак, чык – чык, маа, мөө, даңк – дуңк, шуу, шылдыр – шылдыр ж.б.*

Доош, дабыш, ар кандай үндөрдүн бир жолу угулушу, кайра – кайра бир калыпта же өзгөрүлүү менен кайталанышы, ачык, күчтүү, бийик, даана, кысыңкы, күңүрт, жапыз, алсыз ж.б. болушу ыктымал. Тилде табыш тууранды сөздөрдүн жардамы менен ушул өңдүү өзгөчөлүктөрдү аздыр–көптүр толугураак билгизүүгө болот. Бул үчүн үндүн кубулушу (мелодикасы), ритми, логикалык, эмфазалык, фазалык басымдары ж.б. зор роль ойнойт. Ошондуктан мындай сөздөрдө тыбыштар, тыбыштык тизмектер маанилерди айырмалоого күчтүү таасир этет [1]: *топ, тооп, топ – топ, топурт, топурт – топурт, шалп, шалп – шулп, зыр, зыrr, шор, шор – шор ж.б.*

Дабышты тууроочу сөздөрдү мааниси жагынан төмөнкүдөй топторго бөлүүгө болот:

1. Айбандардын дабышын тууроого колдонулган сөздөр: *маа, мөө, арс – арс ж.б.*
2. Кээ бир канаттуу куштардын дабышын тууроого колдонулуучу сөздөр: *кекилик–кекилик, чыйп–чыйп, чырк–чурк, каак–каак, бытбылдык–бытбылдык ж.б.*
3. Курт–кумурскалардын дабышын тууроого колдонулуучу сөздөр: *ышш, ызз, дың ж.б.*
4. Адамдан чыккан дабышты тууроого колдонулуучу сөздөр: *бырс, курс, барк, күңк ж.б.*
5. Жансыз заттардан чыккан дабышты тууроочу сөздөр: *каңк, даң, калдыр – шалдыр, шуудур, куудур, бур-бур, шак-шак ж.б.*

Тууралган процесстин мүнөзүнө жараша табыш тууранды сөздөр жөнөкөй жана татаал түрдө болот.

Алардын жөнөкөй формалары бир гана тууранды сөздөн турат да, ар дайым *эт, де*

деген жардамчы этиштер менен айкашып, тууралган дабыштын бир гана ирет болгонун көрсөтөт. «Беккулу кана», - деп барк этти. «Жок», - деп куңк этти кемпир (М.Э.).

Татаал түрлөрү эки же андан ашык сөздөрдөн түзүлөт. Алар мааниси жагынан кыймыл–аракеттин бир нече ирет кайталанганын көрсөтөт. Бул түр да *эт, де* деген жардамчы этиштер менен бирге колдонулат, кээде бул этиштерсиз да колдонулган учурлар кездешет. Булар сүйлөмдө көбүнчө бышыктооч же аныктоочтук милдет аткарат.

Табыш тууранды сөздөрдүн татаал түрү мааниси жагынан үч топко бөлүнөт:

1. Эки компонентинин экөө тең толук маанилүү сөздөр.
2. Эки компонентинин бирөө маани бербей турган сөздөр.
3. Эки компоненттин экөө тең маани бербей турган сөздөр.

Эки компоненти тең толук маанилүү сөздөр табыш тууранды сөздүн башкаларынан өзүнчө жеке колдонулушунан айырмаланат. Алар көбүнчө бирине–бири синоним болушуп, бир түшүнүктү билдирет: *кыйк – чыйк, курс – тарс, калдыр – күлдүр* ж.б.

Эки компоненттин бири мааниге ээ болбогон сөздөрдүн экинчисинин үндүү же үнсүз тыбышы өзгөрүп, өз алдынча мааниге ээ болбойт, ал маанилүү компоненти менен уйкашкан гана түрү. Яша эки колун шак – шук эттире тамандарына жанып алып, бийлей баштады (К. Ж.).

Фонетикалык жагынан өзгөрбөгөн түрү тууралган табыштын бир калыпта кайталанганын көрсөтсө, өзгөргөн түрү бирдей эместигин көрсөтөт. Бирок мындай формалар тууралган дабыштын кайталанганын уңгу сөздүн кайталанышы аркылуу билдирет жана анын үстүнө буларда тууралган дабыш бир калыпта болбой калышы да мүмкүн. Ал эми кошумча муун аркылуу түзүлгөн сөздөрдө тууралган дабыштын сапаты өзгөрүлбөстөн туруп, бир гана уңгу сөздүн ичиндеги дабыштын кайталанышын билдирет [5]. Дабыштын кошумча элементтер менен жана татаал формалар аркылуу кайталанышындагы негизги айырма ушунда. Салыштырыңыз: *каңк – каңк, каңк – куңк, каңк*.

Эки компоненти экөө тең өз алдынча колдонулбаган сөздөр кыргыз тилинде өтө аз: *ызың – кызың* ж.б.

Тууранды сөздөрдүн экинчи тобу элестүү (образдуу) сөздөр. Элестүү сөздөр заттардын, көрүнүштөрдүн, кыймыл–аракеттин, кулк–мүнөздүн ж.б. көзгө көрүнгөн кандайдыр бир элесин туюндурат. Мында да интонация, речтин мелодикасы, ритми ж.б. белгилүү роль ойнойт: *алжаң–алжаң, калжаң–калжаң, жалп, желбирт* ж.б.

Элестүү сөздөр заттардын сырткы көрүнүшү же алардын кыймыл–аркеттерине байланыштуу элестерди билдирүү менен, төмөнкүдөй топторго бөлүнөт:

а) заттардын кыймыл процессиндеги сырткы көрүнүшү жөнүндөгү элестөөлөрдү билдирүүчү сөздөр: *дагдаң – дагдаң, багжаң – багжаң, дардаң – дардаң, жалтаң – жалтаң* ж.б.

б) кыймыл–аракеттин тездигин билдирүүчү сөздөр: *жылт, кылт, жарк, шып, шарт* ж.б.

Кыйла элестүү сөздөр элестин жагымдуу, жагымсыз, сыпайы, осол ж.б. экендигин да билгизе алат. Салыштырыңыз: *кылк–кылк жутат – курк–шарк жутат, кылт-кылт этет – колжоң-колжоң этет* (булардын алдыңкылары – жагымдуу, кийинкилери жагымсыз элести билдирет). Ошону менен бирге элес тууранды сөздөр сүйлөшүү кебинде кеңири колдонулуп, кээде алар аркылуу сүйлөөчү кимдир бирөөгө карата түрдүү мамилесин билдириши мүмкүн [4]. Мисалы, жактыруу, жакшы көрүү мааниси: Бойтоң – бойтоң басканын көрүп, жүрөгүм эзилип кетти (сүйл.). Мыскылдоо мааниси: Досуң кодоң – кодоң басат турбайбы (сүйл.). Кыймыл–аракеттин тездигин билдирүүдө элес тууранды сөздөр колдонулат: Ал болчу ишти шак түшүндү.

Окумуштуу С. Давлетовдун пикирине таянсак, тууранды сөздөр морфологиялык жана синтаксистик эки жол аркылуу жасалат. Тууранды сөздөрдүн жасалышынан морфологиялык жол кезиксе да, ал анчалык роль ойнобойт. Буга төмөнкүдөй негизги эки

себеп бар:

а) ар кандай эле сөз түркүмү тууранды сөздөрдүн жасалышы үчүн түзүүчү негиз боло албайт. Бул үчүн үндү, дабышты, элести туурап билгизүү жөндөмдүүлүгүнө ээ болгон сөздөрдөн болушу керек. Ушундан улам тууранды сөздөр көбүнчө башка сөз түркүмдөрүнөн эмес, өздөрүнөн жасалып калган: *жалп* – *жалпаң*, *балп* – *балпаң*, *борс* – *борсон*, *жалт* – *жалтаң*, *шалдыр* – *шалдырт* (булардын алгачкылары - тубаса, кийинкилери туунду тууранды сөздөр);

б) тууранды сөздөрдү жасоочу мүчөлөр өтө эле аз жана өнүмсүз. Алар: -аң, -ың, -ң, -ыр, -т мүчөлөрү.

Тууранды сөздөрдүн жасалышы, негизинен, синтаксистик жол менен кош сөздөр тибинде, бир эле сөздү кайталоо аркылуу ишке ашат. Мындай кайталоонун негизги эки түрү бар:

1. Эч өзгөрүүсүз кайталоо: *шырт* – *шырт*, *карк* – *карк*, *чарт* – *чарт* ж.б. Булар үндүн, добуштун, элестин ырааттуу, бир калыпта кайталанышын билгизет.

2. Тыбыштык өзгөртүү менен кайталоо:

а) үндүү менен башталган сөздүн башына бир үнсүздү кошуу аркылуу: *ыз* – *быз*, *арбаң* – *тарбаң*, *эрбең* – *сербең* ж.б.

б) сөздүн башындагы үнсүз тыбышты экинчи бир үнсүз менен алмаштыруу аркылуу: *булк* – *сулк*, *барк* – *тарк*, *бултуң* – *султуң* ж.б.

в) сөздүн башындагы үндүү тыбышты экинчи бир үндүү тыбыш менен алмаштыруу аркылуу: *жалт* – *жулт*, *чак* – *чук*, *далдаң* – *дулдаң*, *шалдыр* – *шултур* ж.б. [5].

Биз жогоруда тууранды сөздөрдүн теориялык жагын тактап алдык. Макаладагы сөз боло турган маселенин өзүнө өтө турган болсок, мына ушул биз кеп кылып өткөн тууранды сөздөрдүн табиятын акын Т. Кожомбердиевдин поэзиясында иликке алуу.

Кыргыз адабий тили тууранды сөздөргө өтө эле бай. Өзгөчө, оозеки речте кеңири колдонулат жана кепке эмоционалдуулукту берүү менен ар түрдүү оттенкторду берип турат. Бул оюбузду «сүйлөөчү (субъект) айбандардан, адамдардан жана канаттуу куштардан чыккан үндөрдү туурап, кепти көркөм, образдуу жаратат» [4] - деп тастыктайт окумуштуу Ч. Гапарова.

Мына ушул ойду адабияттын майданына өз орду, өз үнү менен келген чыгаан акын Т.Кожомбердиевдин поэзиясында колдонулган тууранды сөздөрдүн мисалында тастыктайбыз.

1. «Суу кепичи *шал!* этет.
Турбай бутка илинип».
(Нурлуу көлчүк);
2. «Чыбыктай ичке антенна,
Чыйпылдайт боз үй үстүндө».
(Албырат сансыз алакан);
3. «Шамалда чөнтөк приемник,
Шаңкылдайт чабан колунда».
(Албырат сансыз алакан);
4. Жалпыга жаз жарышы салам берди,
Шаңгырап жаңы саптуум сузат жерди.
Чылпылдап көйнөк майкем сыгып алма,
Чыңк! этип тосот күрөк тамган терди».
(Күрөк);
5. «Муздактык чөйрөдөн арылып,
Капыстан *карс!* этет кош ооздор
Кеткенсип чагылган жарылып
Мылтык *тарс!*».
(Күзүндө Ленадагы аң уулоо);

6. «Тээ көктөн күн «күр» этсе,
Терезе этет шалдырт».

(Жазгы сезим)

Бір саптарында келтирилген табыш тууранды сөздөр жансыз заттардан – суу кепичтен, антеннадан, чөнтөк приемниктен, күрөктөн, мылтыктан жана терезеден чыккан добушту тууроо менен, текстке кандайдыр бир жандуулукту берди.

Ал эми

«Кармасам сабы дагы шылк – шулк этип
Карачы,
Каптап калган кочкул датты»;

«Дындарды күрөктөдүм тереңдетип
Жыргады,
Жымындады жылт – жулт этип».

(Күрөк)

деген ыр саптарындагы шылк–шулк, жылт–жулт деген тууранды сөздөр кош сөз тибинде синтаксистик жол менен тыбыштык өзгөртүү аркылуу жасалды. Акын биз белгилеп өткөн тууранды сөздөрдү колдонуу менен, жөнөкөй күнүмдүк турмушта пайдаланылуучу «күрөктү» боёктуулук менен сүрөттөп берди.

Ошондой эле, синтаксистик жол менен бир эле сөздү эч өзгөрүүсүз кайталоо аркылуу жасалган элес тууранды сөздөр акындын «Жеңилбес Вьетнам» деген ырында кездешет.

«Тигинде
Жалп – жалп этип күрмө көйнөк».

(Жеңилбес Вьетнам).

Ал эми төмөнкү мисалдардагы

1. «Какылдап күнү – түнү үргөн.

Карышкырдан кайтарып жүргөн».

(Кой союп болгондо);

2. «Кыш келатат кыяда.

Сынык канат балапан

Чыйп - чуйп этет уяда».

3. «Тепсесең чыйп! этет

Балапандын үнүндөй».

(Балапан кар);

4. «Куштар дагы бет алдыман дыр! этип.

Күчүгүм кууйт кармачудай ыпп! этип».

(Күйүп турган розалар);

5. «Короз болсо шапар тээп,

Койкоңдоп «ко-ко-лоп» турду».

(Кээде ушундай болот).

Какылдап, чыйп – чуйп, чыйп, дыр, ыпп, ко-ко-лоп деген айбанаттардын жана куштардын дабышын тууроого колдонулган табыш тууранды сөздөр дагы тексттин көркөмдүүлүгүн арттырып, стилистикалык боёк берип турат.

Ал эми койкоңдоп деген элес тууранды сөз текстте кеп болуп жаткан короздун кыймыл-аракетин сүрөттөп көргөздү.

Ошондой эле адамдардан чыккан добушту тууроого колдонулган табыш тууранды сөздөр дагы кепте, оозеки речте, көркөм адабий жана публицистикалык чыгармаларда колдонулуу менен, булар да элестүүлүктү, жандуулукту берип, тилдин эмоциялык–

экспрессивдүү каражатын түзөт. Мисалы,

«Калтырап коркуп келаткам

Карса – курс калптан жөтөлүп».

(Махабат тууралуу терме);

«Жакшылык бар жамандыктын артында,

Жаңы нерсе «баа!» деп ыйлап төрөлөт».

(Көрктүү селки).

«Дүркүрөгөн кол чабуулар» деген ырдагы *шак* элес тууранды сөзү адамдар тарабынан жасалган кыймыл – аракеттин тез болгонун билдирди:

«Шакабалап колду чаап токтоткончо

Шак эттире жаакка чапкан жакшы»

(Дүркүрөгөн кол чабуулар).

Акындын «Жылкычынын уулу» деген ырын эске салып көрсөк. Чокусу көк тийген тоо, жайлоо, жайкы түн. Боз үй, коломтодо чатырап күйгөн арча отун. Коломто четинде күйпөлөктөгөн эне, албетүү жылкычы – атасы. Тигине түндүктөн ары төгүлгөн кызгылт, жапжаш, апакай, таза жылдыздар. Жылкычынын шок баласы: - Жылдыздарды укурук менен сайгылап ойноодо. Ошондо жылдыздар жерди көздөй кулап, алардан кадимкидей шыңгыр эткен жылаажын үн угулуп жатканын сүрөттөйт. Ыр ушунчалык элестүү, мындан бөлөк: ырда буга чейин эч бир акын айтпаган жаңы ой, жаңы табылга жатат. Акындыктын негизги бир касиети – жаңы боёк, жаңы ой таба билүүсүндө. Булар туурасында Лев Толстойдун айтканы бар. Мейли проза, же поэзия болсун, улуу адамдардын пикири боюнча: «прежде всего мысль». Ансыз чыгарманын шедеврлик критерийин аныктоо кыйын. Чехов генийдин бул пикирин башкачарак баса белгилейт: «что талантливо, то ново». Чынында эле, биз интеллектуал катары ойдун жаңылыгын билүүгө кудуреттүүбүзбү? А.Осмоновдун новаторлугун, анын поэзиясындагы эч кимдикине окшобогон жаңылыкты не туя алышкан жок? Мындай оош кыйыштар дүйнөлүк адабияттын практикасында деле көп учурайт. Бирде ой-пикир коомдон өйдө озуп кетсе, кээде коом алдыга кетип, ой-пикир артта калган кез да болот [9].

Бул ойдон улам айтарым: биз Т. Кожомбердиевдин поэзиясынын табиятын али андап түшүнө элек сыяктанабыз. Ошондуктан акындын чыгармачылыгын адабияттын эмес, тилдин деңгээлинде иликке алгым келди жана изилдене турган маселелер дагы алдыда экенин байкадым.

Макалада козголгон маселени жыйынтыктасак: биринчиден, кыргыз тилинде тууранды сөздөр көп болгондугуна жараша акын Т.Кожомбердиевдин чыгармаларында да көп колдонулат, экинчиден, колдонулган тууранды сөздөр текстке көркөмдүүлүктү, боёктуулукту, элестүүлүктү берип турат, үчүнчүдөн, тууранды сөздөр эмоционалдуу–экспрессивдүүлүктү берүү менен көркөм текст түзүүдө стилистикалык каражат боло алат.

Адабияттар:

1. Абдуллаев Э., Давлетов С. Кыргыз тили. – Ф.: Мектеп, 1986.
2. Аширбаев Т. Кыргыз тилинин стилистикасы. Жалпы маселелер. 1 – китеп. – Бишкек – Ош, 2000.
3. Гапарова Ч. Кыргыз тилиндеги карапайым сөздөр. – Ош, 2005.
4. Гапарова Ч. Кыргыз тилиндеги сүйлөшүү кебинин лексикасы: филол. илимд. канд. ил. дараж. алуу үчүн жазылган диссерт. автореф. -Бишкек, 2006.
5. Давлетов С., Кудайбергенов С. Азыркы кыргыз тили. Морфология. - Ф.: Мектеп, 1980.
6. Кудайбергенов С. Кыргыз тилиндеги элестүү этиштер. –Ф., 1981.
7. Кожомбердиев Т. Нурлуу терезе. – Ф.: Мектеп, 1975.

8. Кожомбердиев Т. Көл толкуну. – Ф.: Мектеп, 1988.
9. Кожомбердиев Т. От өчпөгөн коломто. – Бишкек, 1992.